

Raffay Endre

RUDNAY SZÉKESEGYHÁZA ÉS A BAKÓCZ KÁPOLNÁJA

Köztudott, hogy az esztergomi Bakócz-kápolna nem az eredeti helyén áll és (így) állapota sem tekinthető eredetinek.¹ Köztudott, hogy a kápolnát 1823-ban lebontották és még ugyanabban az évben újjáépítették, és az is, hogy az újjáépítéskor eredeti darabokat is felhasználtak, a bontáskor megszámozott 1600 darabot mind, vagy annak döntő többségét.² Ezek az eredeti darabok vörösmárványból készültek és a kápolnabelső függőleges részeinek, stallumának, oldalterei boltozatának és a középtér csegelyzónájának az elemei, amelyeket nagyrészt burkolati szerepben alkalmaztak³ – eredetileg is és az újjáépítés alkalmával is. A bontáskor e burkolat-elemekről kívül további kápolna-részeket mentettek meg: így a kápolnatérnek az egykori székesegyházi mellékhajó felé néző homlokzatát alkotó, ugyancsak vörösmárvány elemeket, a sekrestyéből is a vörösmárványokat, valamint a kápolna oltárát és az oltárfelépítményt is. Az oltárt felépítményestül az új kápolnában felállították, de mellékhajó felőli homlokzat részei az újjáépítésben nem kaptak szerepet, azok az új székesegyház attemplomában kerültek felhasználásra.⁴ A kápolnának a további részei, így építéstörténete régészeti forrásainak nagy része is (alapfalak, kriptá, falmagok, külső homlokzati elemek és a kupola, tetőzet, sekrestye-rész) a bontásnak mind-mind áldozatul estek, szinte teljesen dokumentálatlanul.⁵ A kápolna az eredeti helyétől nem nagy távolságra emelkedik, Rudnay székesegyházának a részeként, új alapfalakon, új kriptá felett,

¹ A Bakócz-kápolnáról összefoglalóan: BALOGH 1955, HORLER 1987, TÓTH 1990, CARL 2022, RAFFAY 2024.

² A bontásról és áthelyezésről újabban: RAFFAY-TÜSKÉS 2023, RAFFAY-TÜSKÉS 2024, SZAKÁCS 2024.

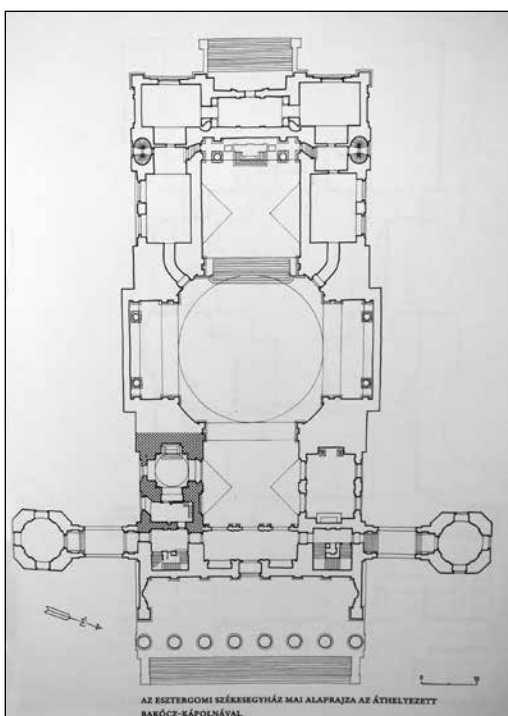
³ Vö. RAFFAY 2024, 111.

⁴ Ezeket a darabokat a székesegyház romjai közt talált főpapi sírlapoknak attemplomi installálásához használták fel. Az együttest 2024-ben Osgyányi Vilmos restaurálásra kibontotta, amelyet követően a homlokzati elemek önálló kiállításra kerülnek, a sírlapegyüttesben helyükre másolatok készülnek. Köszönöm Osgyányi Vilmos helyszíni tájékoztatását.

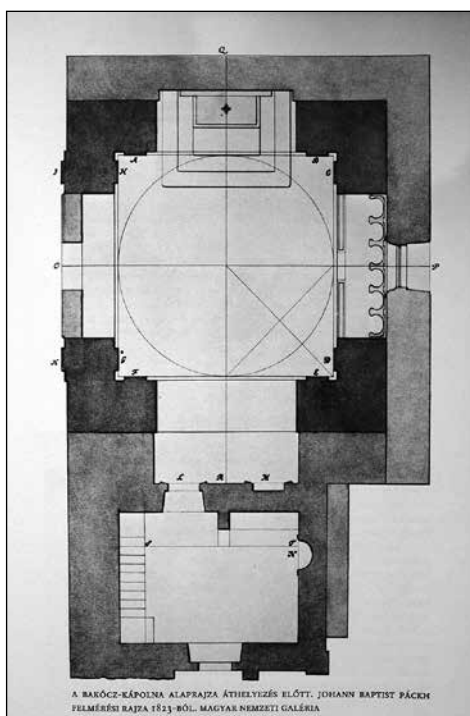
⁵ Bontás közbeni beszámoló: MÁTHES 1827, 41.

Előző oldalon:

1. kép. Packh János arcképe a kriptá tervével és nézetével a háttérben (Mudrák A. fotó-Packh katalógus 1990)

1. kép. A Bakócz-kápolna és az esztergomi székesegyház alaprajza (Horler 1987)

2. kép. A Bakócz-kápolna Pácz János féle alaprajza a bontás és az újjáépítés előtt (1823) (Horler 1987)

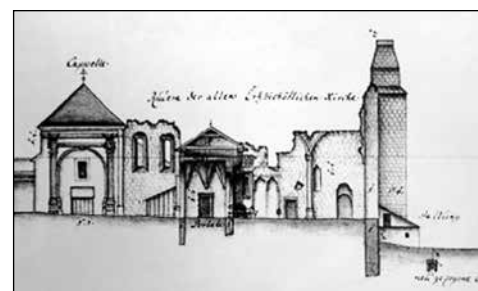
új falakkal, új (Rudnay korától is későbbi) kupolával.⁶ Az újjáépítést ma rekonstrukciónak neveznénk, az eredeti darabok eredeti helyzetben való újbóli felhasználást pedig anastylosisnak. (1. kép)

Találó Tóth Sándor megjegyzése, amely szerint Magyarország primásának székesegyházába a kápolnát mintegy ereklyeként foglalták be.⁷ Találó az ereklye és a befoglalás fogalmainak a tekintetében is: a kápolna mint kegyhely, mint történeti érték (a középkori székesegyház egyetlen épségben megmaradt építészeti egysége), mint a művészet emléke (a magyarországi reneszánsz kiemelkedő alkotása) ereklyeként *hitelesíti* Rudnay székesegyházát, a hitelesítésen túl a székesegyház (és az érseki központ) kontinuitását is bizonyítva azon az esztergomi Várhegyen, amelyről épp az új építkezést előkészítő terepmunkálatok során szinte minden építészeti és régészeti maradványt elmozdítottak *in situ* állapotából kimozdítva, vagy elpusztítva, mélyen a történeti rétegek alá alapozva az új székesegyházat.⁸ Mondhatnánk: nem bízva a történeti rétegek homokjában, a sziklára kívánták a nagy művet alapozni.

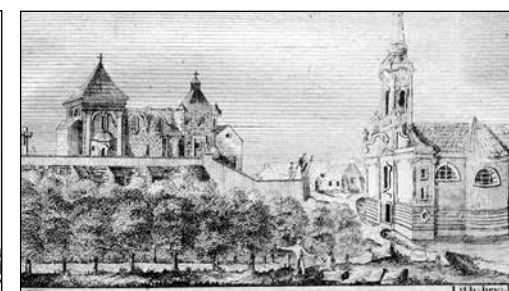
⁶ Az új kupola 1874–75-ben épült (BALOGH 1958, 20).

⁷ TÓTH 1990, 207.

⁸ Vö. RAFFAY-TÜSKÉS 2024, 86–87.

3. kép. A Bakócz-kápolna észak felől és a székesegyház romjai Andreas Krey ábrázolása (1756) (Balogh 1955)

4. kép. A Bakócz-kápolna északról a Barkóczy-féle planirozás után (Balogh 1955)

Meglehet, de a nagy mű egyszerűen nem fért volna el a Várhegy egykori területén, kelet-nyugati főtengelyre szervezve semmiképp, amihez ragaszkodtak, neműgy a templom tájolásán, amelyet megfordítottak: az új székesegyház nem bejáratával, hanem szentélyével néz a Dunára, a bejárat pedig hosszú felvezető út és rámpa végén, a keleti oldalon nyílik. Az új tájolás alól a Bakócz-kápolnát sem vonták ki: hogy oltára a nyugati oldalra kerüljön az épületet az újjáépítéskor megfordították.⁹ Ez nem jelentett volna változást a felépítményben, ha a kápolnát az új épület északi oldalához kapcsolják. De az épület, ahogy eredetileg is, a déli oldalon maradt. Az áttájtolt kápolna egykori déli mellékhajóból nyíló bejáratí fülkéje így átkerült a túloldalra, ahol elvesztette bejárat-funkcióját és hátfalat kapott, amelyhez lenn az átmentett stallumokat csatlakoztathatták, felettük ablakot. A kápolnába az új bejárást az egykori déli fülkén keresztül kellett tehát megoldani, annak hátfalát így nem építették újjá, ahonnan a márványstallumokat áttelepítették a túloldalra, az említett egykori bejáratí fülkébe. Az áthelyezésnek nemcsak a tájolás esett áldozatul (meg a stallumos fülke-hátfal), hanem az említett bejáratí fülkének az egykori mellékhajó felé néző homlokzati kialakítása is, amely az újjáépített együttesben nem lelta a helyét. Merthogy az újjáépítéskor – ahogyan Tóth Sándor fogalmazott – a kápolnát *befoglalták* az új épületbe. Az áthelyezéskor a teret és e tér belső határait mentették meg, a tömeget nem, az a nagy székesegyházi tömegbe elrejtve megszűnt. Befoglalhatták volna a kupolát is, de annak eredetiségét úgy látszik nem ismerték fel. (2. kép)

A kápolna eredetileg sem állt önállóan, hanem a székesegyház mellé épült. (3. kép) Témánk szempontjából most mellékes a kérdés, hogy a déli mellékhajó mellé építették-e vagy inkább becsatlakoztatták a hajóba? Korábban amellett érveltem, hogy a kápolna felépítésekor a mellékhajó szomszédos részeit kicserélték – minden bizonnyal újjáépítve a mellékhajó csatlakozó részeit is, vörösmárvány-borítással ékesítve az újjáépített falszakaszokat (is).¹⁰ Széless György a XVIII. század közepén ezeken a részen láthatta a székesegyház belső elméleti rekonstrukcióit meghatározó vörösmárvány

⁹ HORLER 1987, 100.

¹⁰ RAFFAY 2024, 113–117.

burkolat nyomait.¹¹ Bakóczék vörösmárvány-használata tehát nemcsak a régihez való igazodás jeleként értelmezhető, de felmerül a régi, a kápolna építésekor érintett részek igazításának a lehetősége is.¹²

A kápolna tehát a székesegyház nagy épületéhez csatlakozott, de nem jelentette azt, hogy ne jellemezte volna önálló tömegképzés. Az északi oldalán tehát a székesegyház emelkedett, nyugatra tőle a sekrestyéje, keletre pedig a Krisztus teste-kápolna.¹³ A Bakócz-kápolna eredetileg tervezett önállósága a XVI–XVII. században, a háborús körülményekkel összefüggésben mindenestre fokozódott: a székesegyház egyéb – ostromok pusztította részeinek el – eltűnésével a kápolna a XVIII. századra a régi együttesnek (szinte) egyetlen tető alatt maradt és használatban tartott részeként maradt mementónak. Az önállósága a XVIII. században tovább fokozódott: a meginduló tereprendezések következtében a romterülettől fokozatosan „megszabadulva” (és elszigetelődve egykori összefüggéseitől) szigetként (méginkább: szirtként) emelkedett.¹⁴ Amit végül 1823-ban a tereprendezés utolsó hullámai mostak el. (4. kép)

A kápolnának a XIX. századi befoglalása tehát az eredetileg tervezett és kialakított tömegbeli önállósága és a történetileg alakult különállósága kárára történt. Ám ez a befoglalás nem ellentétes ereklje-jellegével: befoglalni a szent ereklyéket szokás: azokat oltár és/vagy ereklyetartó fogságába zárva (ahonnan ezeket nem szokás kivenni – ha csak nem valamiféle hitelesítési alkalomra vagy új ereklyetartóba való áthelyezéskor, vagy ereklye-megosztás szándékával). Ereklje nincs is meg foglalatla nélkül. Akkor sem, ha az ereklye építészeti jellegű, mint a lorettói kápolna.

Balogh Jolán forráskutatásainak köszönhetően tudható, hogy a kápolna áthelyezése már korábban is – több mint hatvan évvel a tényleges megvalósítás előtt még Csáky érsek korában – szóba került.¹⁵ Sőt az is megkockáztatható, hogy akkor az ötlet nem építész-irányból körvonalazódott, hanem – épp a kápolna ereklje-jellegéből kiindulva, sőt az ereklyeszerűségét mintegy proklamálva – az érsek(ség) irányából: az épület-ereklye áthelyezhető, a lorettói kápolna esetében angyalok által történt ez¹⁶, a Bakócz-kápolna meg majd építész segédlettel kerülhet új helyére – segíts magadon és az Isten is megsegít. (5. kép)

Rudnayék előtt (nem számítva Csáky említett „tervét”) a kápolna ereklje-jellegénél annak kontinuitást jelentő és művészeti értékei nagyobb súllyal eshetett latba. Az esztergomi Várhegyen új székesegyházat nem Rudnay (és nem Csáky) álmodott egyedül.

Barkóczy álmái is számoltak a Bakócz-kápolnával, sőt maguk a megszülető építészeti tervek így-vagy úgy, épp a kápolna köré szerveződtek. Balogh Barkóczy érsek korából két tervet idéz: Franz Anton Hillebrandthoz kötött, Anton Hartmann másolatá-

¹¹ SZÉLESS 1998, 95. A szövegből hosszan idéz: LÖVEI 2000.

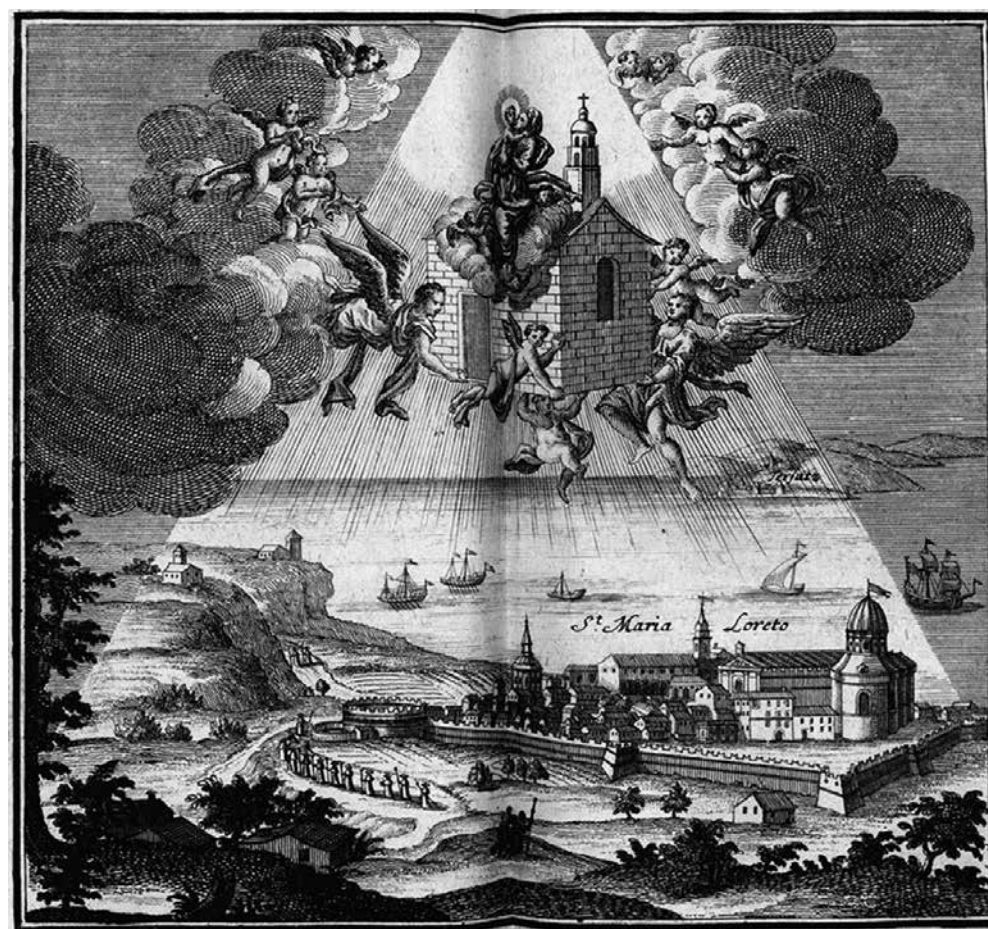
¹² RAFFAY 2024, 117–118, 121–122.

¹³ Horler szerint ezt Bakócz lebontatta: HORLER 1987, 30.

¹⁴ BALOGH 1955, 17.

¹⁵ BALOGH 1955, 15.

¹⁶ RAFFAY-TÜSKÉS 2023, 198.

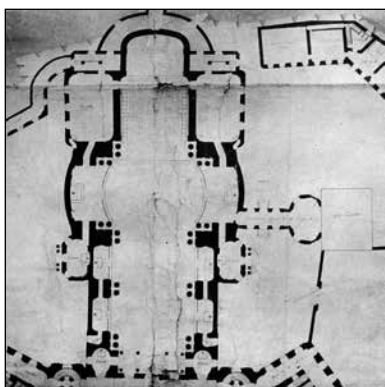
5. kép. Baldassare Bartoli metszete (Buchner 1725)

ban (átdolgozásában) fennmaradt 1764-es tervrajzban és Isidore Ganevalehoz kötött, makettben fennmaradtat, amely utóbbit 1763. márciusa utánra datálja.¹⁷ (6., 7. kép)

Az előbbi esetében talán túlzás a Bakócz-kápolnát „tervformáló tényező”-ként¹⁸ értékelni. A terv csupán számol a Bakócz-kápolnával (*alte Capellae*), méghozzá azt az eredeti helyén megőrizve: a tervezett új együttes nem kívánja elfoglalni a kápolna helyét, sőt köréje udvart alakítana ki. A terv nem integrálja az épületnek az egykori mellékrajzi homlokzatát: azt egy ovális előcsarnokért feláldozták volna, amelynek folytatásában egy folyosó a kápolnát az új székesegyház kereszthajójához csatlakoztatja. A kápolna nyilván új homlokzatokat is kapott volna, de ezeket a terv nem részletezi. A terv magának a kápolnának a részleteivel amúgy sem foglalkozik.

¹⁷ BALOGH 1955, 17.

¹⁸ BALOGH 1955, 16.

Balra fent: 6. kép. Franz Anton Hillebrandt székesegyházi terve a Bakócz kápolnával (részlet) (Balogh 1955)

Jobbra fent: 7. kép. Isidore Ganevale székesegyház makettje (Balogh 1955)

8. kép. A Bakócz-kápolna Ganevale kupolájával (Balogh 1955)

Az új székesegyház megépítését megelőzően úgy látszik a kápolna megújítása volt a fő építészeti feladat, amelynek részeként új kupola megépítésével is számoltak.¹⁹ A makett tervezőjeként emlegetett Ganevale a kápolnának a megújítása céljából jöhetett Esztergomba, így az épületet alaposan megtanulmányozta, amiről rajzi anyag tanúskodik. (8. kép) Talán nem túlzás azt állítani, hogy a tanulmányozás közben a kápolna művészete búvkörébe került. A makett mindenesetre ilyenféle hatásról tanúskodik és arról, hogy menetközben az új székesegyház tervezését is rá bízta. Az új székesegyház makettjén a kápolna tömegét megötszörözve látjuk: az új székesegyház görögkereszt alakban kiterjedő épület lett volna, középen magas, tamburos kupolával, a kereszt szögleiteiben pedig egy-egy alacsonyabb mellékkupolás térrel. Valószínűleg nem kell különösebb bizonyíték ahhoz, hogy azt feltételezzük: a mellékkápolnák közül az egyik (a délkeleti) az eredeti Bakócz-kápolnával azonosítható.²⁰ Balogh megfogalmazását

¹⁹ Vö. BALOGH 1955, 16.

²⁰ E terv a kápolna sekrestyéjének a megőrzésével nem számolt.

miszerint a kápolna, mint *tervformáló tényező* játszott szerepet²¹, ez esetben helytálló-nak érzem – nemcsak tömeg- és téralakítás tekintetében, hanem a méreteket illetően is. A maketten ugyanakkor tamburos kupolákat látni, ellentétben a kápolna kupolájának rajzával, amelyen a kupolát kívülről tető is rejt. Úgy látszik, a rajz készítésekor Ganevale valóban még csak a kápolna-felújítással volt megbízva, és új székesegyház terveihez csak utóbb látott hozzá, azokat a kápolnához hangolva.²²

Rudnayék ismerték e terveket. Ám az érsek új terveket kért, amelyek kidolgozását (Ludwig van Rémy után) Kühnel Pálra bízta. Aki a Hillebrand-féle megoldásból indult ki. Korábbi tervén²³ abban a tekintetben is, hogy a Bakócz-kápolnát udvarban álló önálló tér- és tömegbeli egységként kezelte és folyosóval kötötte volna a székesegyházhoz (a sekrestyét valószínűleg likvidálva). (9. kép) Mintaképét mindenesetre túllicítálta: a Bakócz-kápolnának a túloldali, ugyancsak folyosóval a székesegyházhoz kapcsolódó párját is megépítette volna, a szimmetria kedvéért, háromkupolás tömeg-együttest alkotva. Ám a háromkupolás sziluett az összképben nemigen érvényesülhetett, tekintve a környező épületszárnyakat, a főbejárati oldalon pedig az előcsarnok két végére helyezett tornyokat.

A toronypár Kühnel 1821. június 2-ra befejezett tervén ugyancsak szerepel, ám a kápolna-pár eltűnt.²⁴ (10. kép) E terven a Bakócz-kápolnát a nagy székesegyház tömbjébe befoglalt mellékkápolnaként látjuk, önálló tömegét elvesztve, de tájolását megtartva. A terven ott a sekrestye is. A kápolna nem maradt volna érintetlen: a kápolna nyugati fülkéjének formája, és a sekrestyének a kapcsolódása a kápolnához, arra utal, hogy ezeket e részeket átépítették volna – ezesetben is szimmetriák érvényesülésére törekedve. Ám a kompozíciós elvet a túloldali kápolna kialakításánál nem kívánt alkalmazni: az e tekintetben nem párja a Bakócz-kápolnának. Kühnel 1822-es tervén a kápolna belső téralakítása érintetlennek tűnik.²⁵

1823-ban viszont, miután a kápolnát 1600 számozott elemére szétbontották, az újbóli összerakásnál nem e tervnek megfelelően jártak el, hanem tájolását megfordították, és mindazt megváltoztatták, ami ezzel együtt járt. Az áttervező Pákh János lehetett, aki a kápolna áthelyezését is lebonyolította.²⁶ (11. kép) Akárhogyan is vélekedünk erről, azt nem tagadhatjuk, hogy a magyarországi műemlékvédelem kezdeteinek, az első műemlékes-építészeti beavatkozásnak vagyunk tanúi.²⁷ Ha tetszik: Rudnay székesegyház-építkezésének mellékterméke a magyarországi műemlékes építészet első nagyszabású példája, még akkor is, ha mindennek alapja és példája az ereklye-transzláció és a spóliumok hitelesítő szerepének hagyománya.²⁸

²¹ BALOGH 1955, 16.

²² BALOGH 1955, 17 szerint: Ganevale esztergomi működése 1761–62-re tehető, míg a modell 1763 márciusa után készülhetett, ami a modell attribúciós kérdéseit is felveti.

²³ BALOGH 1955, 18, 29. kép.

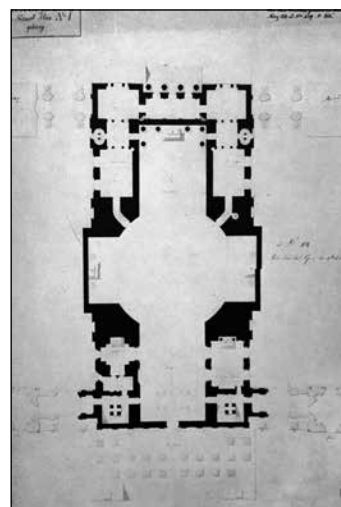
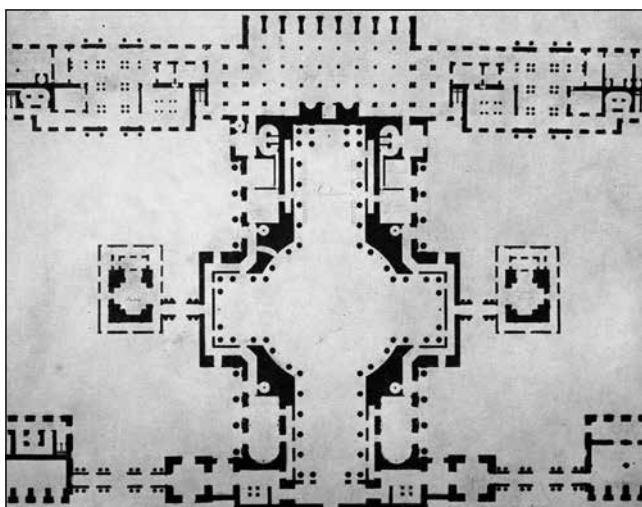
²⁴ BALOGH 1955, 18, 30. kép.

²⁵ BALOGH 1955, 31. kép.

²⁶ BALOGH 1955, 19.

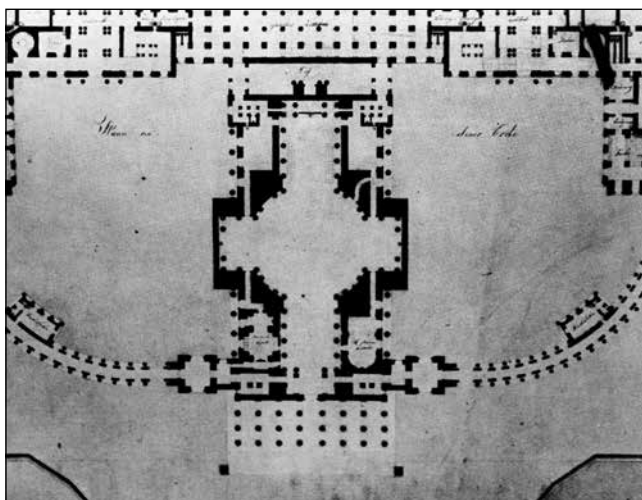
²⁷ Vö. RAFFAY-TÜSKÉS 2023, RAFFAY-TÜSKÉS 2024, SZAKÁCS 2024.

²⁸ RAFFAY-TÜSKÉS 2023, 197–198.

Balra fent: 9. kép. Kühnel Pál terve a Bakócz-kápolnával (1821) (Balogh 1955)

Jobbra fent: 11. kép. Páckh János terve (Balogh 1955)

10. kép. Kühnel terve (1821. június 2) (Balogh 1955)

Igaz a megállapítás, hogy a Bakócz-kápolnát az új építészeti rendszernek teljesen alávetve foglalták be a klasszicista épületbe, tömegét mintegy feloldva, terét pedig elrejtve. Ám érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy a kápolnának a templombelső felé néző homlokzata a kápolna faltagolására rímelnék, annak a végletekig egyszerűsített változatát megjelenítve: a faltükrös felületalakításba pilléres arkádok illeszkednek). A felületalakítás nem korlátozódik a kápolna szélességére, de (megismétlődve) kiterjed a székesegyház orgonakarzata és a négyezeti pillére közti teljes oldalfalra, nemcsak a Bakócz-kápolna oldalán, hanem a túloldalon is. (12., 13. kép) E részen nemcsak a tagolásmód származtatható a kápolnából, de a vörösmárvány burkolat alkalmazása is a kápolnát idézi.²⁹ Kérdés tehát, hogy mikor érvényesülhetett a temp-

²⁹ Nemcsak a kápolnabelső, de annak mellékhajói homlokzata környezetét is, ha valóban oda lokalizálható a márványborítás nyomai, amelyekről Széless tájékoztat. Vö. RAFFAY 2024, 105.

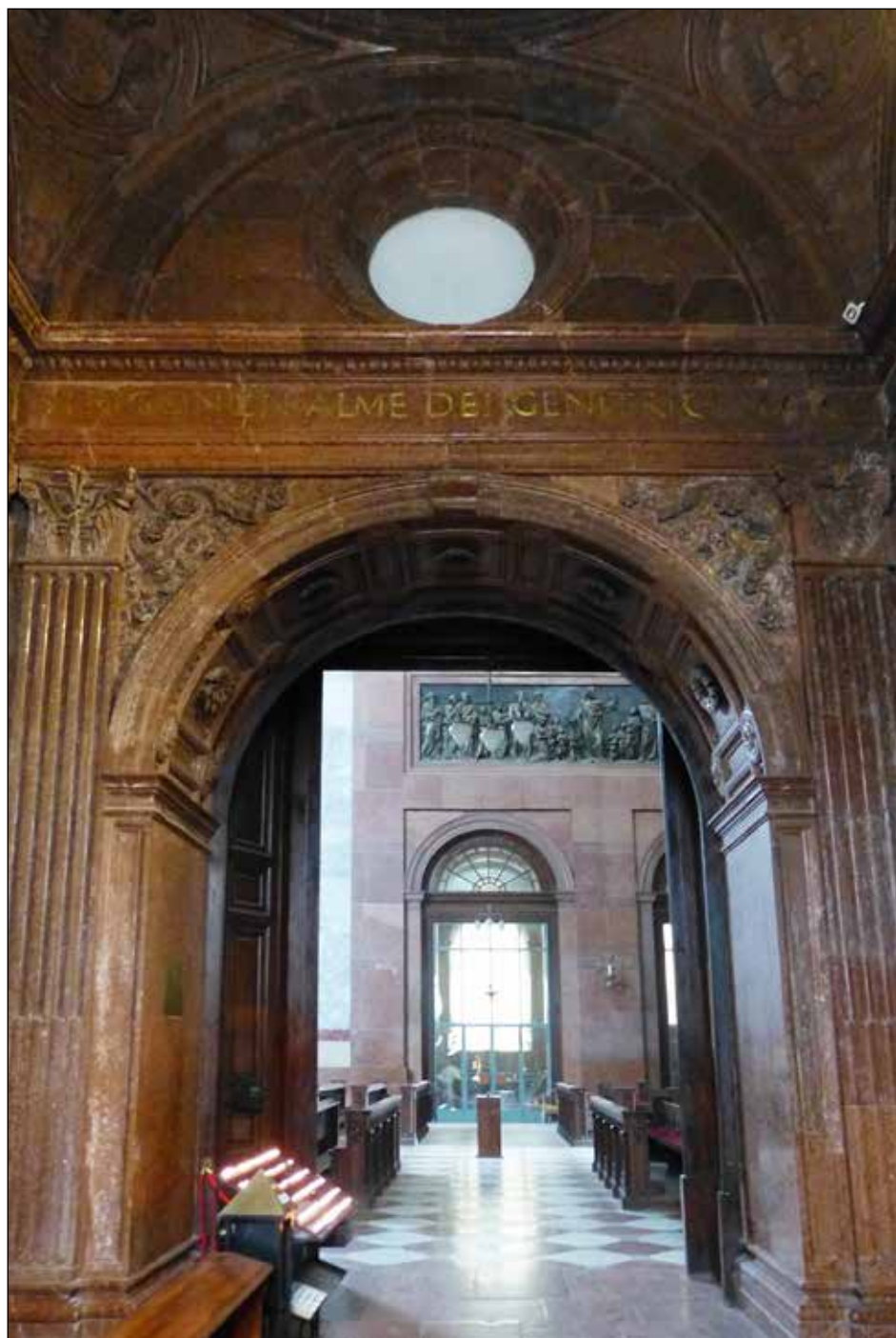

12. kép. A Bakócz-kápolna a székesegyházbelő felől (a szerző fotója)

lombelső tervein a kápolna művészeti befolyása, mikor vetülhetett ki a kápolnabelső templombelsőbe. Másként fogalmazva: mikor kerül sor a Bakócz-kápolna újja nem épített homlokzata kortárs építészeti megoldással rekonstruált megtervezésére? Kihez köthető ez a műemlékes építészeti szemlélet érvényesítése? Mindez Rudnay korára vezethető-e vissza, Páckh terveire vagy Kühnelére? Lehet későbbi, és úgy Hild József lenne a tervező?

Kühnel alaprajzain a templombelsőben (a Hillebrandt-féle megoldásból származtatható) oszlopsor fut körbe, a Bakócz-kápolna előtt is végigvonulva. (9., 10. kép) E tervek szerint tehát a kápolna a székesegyházbelő felől nem kapott volna homlokzati falszakaszt, és terét a székesegyházétól teljesen elzárták volna. Kühnel tehát kiesik. Az oszlopsor végül leolvadt a tervről, és a kápolna kitörhetett teljes elzártágából. Mindez Páckh érdeme lehet. (11. kép) Ezt követően kerülhetett sor a Bakócz-kápolna belső homlokzata ma is látható kialakítása részletterveinek a kidolgozására. Kérdés, hogy mikor.

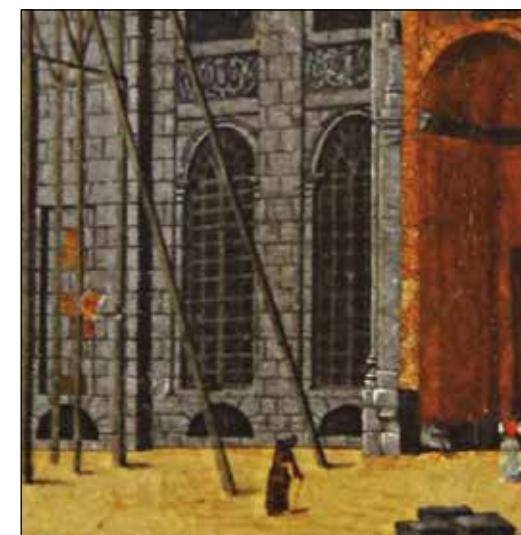
Az oldalfali tagoláshoz fenn domborműves frízzel díszített sáv járul. A domborművet Johann Meixner készítette, és a *Bevonuláson* (amely a Bakócz-kápolna bejárata

13. kép. Kitekintés a Bakócz kápolnából a székesegyházbelső felé (a szerző fotója)

14. kép. Részlet Johann Anningernek az épülő székesegyházról mutató képéről (1829–1834) (Esztergom, Balassa Bálint Múzeum)(Balogh 1955)

15. kép. Andreas Schroth 1832-es képének részlete a Bakócz-kápolna homlokzati szakaszával (Keresztény Múzeum)

föle esik) Scitovszky prímás is megjelenik. (12. kép) Mindez tehát Rudnay koránál későbbre tehető. Valóban: korábban a kápolna ebből az irányból teljesen elzárt volt, megközelítése az előcsarnokon keresztül és a sekrestyéjén át történhetett.³⁰ A fő terek felőli elzártág nyilván ideiglenes volt: a védőfal a templombelsőben folyó építési munkákkal összefüggésben készült, a kápolnát a munkálatoktól por-, zaj- és látványmentesen megóvva. A homlokzatszakasz kialakítására vagy véglegesítésére csak a védőfal eltávolítását követően kerülhetett sor.

A Bakócz-kápolna tagolásának és vörösmárványának a templombelsőben való megjelenését, illetve a kápolnai térnek a templombelsővel való összekötését két szempont alapján mégis a korábbi tervezői fázis eredményeként értékelném és így Páckh-nak attribuílnám. A vörösmárványok vonatkozásban érdemes idézni Rados Jenő közlését, amely szerint Hild 1840-ben a székesegyházi működését visszabontásokkal kezdi, és ezzel együtt vörösmárvány burkolatokat is eltávolíttat.³¹ A tagolást illetően pedig képi forrás idézhető, amely a templomot építés közben ábrázolja. Johann Anningernek az esztergomi Balassa Bálint Múzeumban őrzött, Balogh publikálta képéről van szó, amely 1829 és 1834 közé datálható.³² (14. kép) Rajta tehát Páckh temploma épül, még nem Hildé, aki ezidőtájt többek között az egri székesegyházzal lehetett elfoglalva, meg a pesti Marczibányi palotával, még nem Esztergommal. Az ábrázoláson a Bakócz-kápolna külső homlokzati szakasza is látszik. Ennek tagolása és díszítése a belsőben alkalmazott megoldásnak változata: amíg a belsőben

³⁰ BALOGH 1955, 20.

³¹ RADOS 1958, 161.

³² BALOGH 1955, 20, 36. kép.

a fríz egységes sáv, addig azt a külsőn két, az ablakszélességhez igazított rész alkotja. Benn figurális, kinn növényi ornamentika díszíti. Az ábrázoláson a kápolna sekrestyéje előtti homlokzatszakasz domborműves frízével együtt már befejezett, a kápolnatérhez tartozó még épülőfélben volt. Ugyanez a tagolás- és díszítésmód nemcsak a túloldali kápolna külső homlokzatán, de nyugati részeken, a főszentélyt közrefogó mellékterek homlokzatán is alkalmazásra került (ott a belsőben a tagolásmódnak nincs meg a megfelelője!). Közülük a déli oldali az idézett ábrázolás készültekor már teljesen készen állott. A Bakócz-kápolnához tartozó részt legkésőbb 1839-re befejezték. (15. kép) A részletek alapján valószínűsíthető, hogy a Páckh által ide megtervezett és itt felépített megoldás lett a Bakócz-kápolna túloldalára áttükrözve és vörösmárvánnyal beburkolva, kortárs eszközökkel helyettesítve a kápolnának az új rendszerhez nem kompatibilis homlokzatát.

Talán nem túl merész a feltételezés, hogy a hazai műemlékvédelem kezdetét is megteremtő Bakócz-kápolna áthelyezéssel együtt jelenik meg a műemlék-kiegészítéseknek az a felfogása, amely kortárs építészeti megoldásokat alkalmaz, amelyek az eredeti formákból és anyagokból inspirálódnak. Úgy látszik ez is Páckhoz köthető és Rudnay korára visszavezethető.

Akárhogyan is, az új székesegyház-belsőben a vörösmárvány-burkolata nemcsak a belsőből kizárt Bakócz-kápolnát idézi, hanem azon keresztül a régi Szent Adalbert székesegyházat is, a „bíbor Esztergomot”, az altemplomban felállított főpapi sírkövestül és az elpusztult Porta speciósástól, a háttérben bizánci császári ambíciókkal egyetemben.

Irodalom- és rövidítésjegyzék

- BALOGH 1955: Balogh Jolán: *Az esztergomi Bakócz-kápolna*. Képzőművészeti Alap Kiadványai, Budapest, 1955.
- BUCHNER 1725: Buchner, Johann Leonhard Buchner: *Histirische Beschreibung des Heil. Hauses zu Loreto*. Frankfurt, 1725.
- CARL 2022: Carl, Doris: Neue Forschungen zu den Florentiner Künstler in Ungarn: Buda, Esztergom und die Bakócz-Kapelle. In: *Acta Histiriae Artium* 63, 1, 2022. 193–272.
- HORLER 1987: Horler Miklós: *A Bakócz-kápolna az esztergomi főszékesegyházban*, Helikon-Corvina, Budapest, 1987.
- LŐVEI 1992: Lővei Pál: A tömött vörös mészkő – a „vörös márvány” – a középkori magyarországi művészetben. In: *Ars Hungarica* 1992/2, 3–28.
- LŐVEI 2017: Lővei Pál: Bíbor Esztergom. Az esztergomi Szent Adalbert székesegyház, a Bakócz kápolna és a királyi/érseki palota vörösmárványa. In: *Strigonium Antiquum VIII. Metropolis Hungariae*. Szerk. Hegedűs András. Esztergom, 2017, 96–106.
- LŐVEI 2000: Lővei Pál: „Virtus, es, marmor, scripta”. Vörös márvány és bronzbetű. In: *Maradandóság és változás. Konferenciakötet*. Szerk. Bodnár Szilvia et al. MTA Művészettörténeti Kutatóintéze, Képző- és Iparművészeti Lektorátus, Budapest, 2000, 53–71.

- MÁTHES 1827: Máthes, Johann Nepomuk: *Veteris arcis Strigoniensis, monumentum ibidem erutorum, aliarumque antiquitatum lytographiicis tabulis ornata descriptio*, Strigonii, 1827. Új kiadása és magyar fordítása: Mathes János: A régi esztergomi vár, az ott kiásott emlékek és más régiségek litografált táblákkal illusztrált leírása, Laskai Osvát Antikvárium, Esztergom, 2014. Fordította: F. Romhányi Beatrix.
- RADOS 1958: Rados Jenő: *Hild József Pest nagy építőjének életműve*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1958.
- RAFFAY 2022: Raffay Endre: Megjegyzések III. Béla székesfehérvári temetkezéséhez. In: *Európai műemlékvédelmi tendenciák, különös tekintettel a Kárpát-medencére. Konferenciakötet*. Szerk. Raffay Endre, Tüskés Anna, PTE Művészettörténet Tanszék, Pécs, 2022, 124–141.
- RAFFAY-TÜSKÉS 2023: Raffay, Endre, Tüskés, Anna: Lego monuments: the Bakócz Chapel in Esztergom and the protection of historical monuments. In: *Zaštita graditeljskog nasleđa u 21. veku. Zbornik radova: XII naučnostručna konferencija / Preservation of architectural and urban heritage in the 21st century: challenges and opportunities. Proceedings: XII scientific and professional conference*. Ed. Vučković, Olivera, Beograd, 2023, 192–201.
- RAFFAY-TÜSKÉS 2024: Raffay Endre, Tüskés Anna: Lego-műemlékek: Az esztergomi Bakócz-kápolna és a műemlékvédelem. In: *Európai műemlékvédelmi tendenciák, különös tekintettel a Kárpát-medencére V–VI. Konferenciakötet*. Szerk. Raffay Endre, Tüskés Anna, PTE Művészettörténet Tanszék, Pécs, 2024, 83–92.
- RAFFAY 2024: Raffay Endre: A Bakócz-kápolna és a Szent Adalbert székesegyház. Igazodás és igazítás. In: *Európai műemlékvédelmi tendenciák, különös tekintettel a Kárpát-medencére V–VI. Konferenciakötet*. Szerk. Raffay Endre, Tüskés Anna, PTE Művészettörténet Tanszék, Pécs, 2024, 93–126.
- SZAKÁCS 2024: Szakács Béla Zsolt: Az áthelyezés mint műemlékvédelmi módszer a Bakócz-kápolna példáján. In: *Európai műemlékvédelmi tendenciák, különös tekintettel a Kárpát-medencére V–VI. Konferenciakötet*. Szerk. Raffay Endre, Tüskés Anna, PTE Művészettörténet Tanszék, Pécs, 2024, 67–81.
- SZÉLESS 1998: Széless György: *Az esztergomi Szent Adalbert székesegyház. Széless György 1761. évi leírása a Szent Adalbert székesegyház és a Szent István templom romjairól*, Kultúr István Társadalomtudományi és Kiadói Alapítvány, Esztergom, 1998. Fordította: Waigand József és Romhányi Beatrix.
- TÓTH 1990: Tóth Sándor: Az esztergomi Bakócz-kápolna történelmi helye. In: *Ars Hungarica*, 1990/2, 207–228.